

*Неділько В. Г.,**професор кафедри кримінології та кримінально-виконавчого права
Національної академії прокуратури України,
державний радник юстиції 3 класу, заслужений юрист України*

СТАНОВЛЕННЯ КОНТРОЛЬНО-НАГЛЯДОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ЗА ВИКОНАННЯМ ПОКАРАНЬ У ПЕРІОД КОЗАЦЬКО-ГЕТЬМАНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ ТА НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ У СКЛАДІ АВСТРІЇ (АВСТРО-УГОРЩИНИ)

Анотація. Стаття присвячена дослідженню історичного розвитку контрольно-наглядової діяльності за виконанням покарань на українських землях періоду Козацько-гетьманської держави, а також на українських землях, які перебували у складі Австрії та Австро-Угорщини.

Ключові слова: контрольно-наглядова діяльність за виконанням покарань, виконання покарань, суб'єкти контрольно-наглядової діяльності за виконанням покарань, контрольно-наглядова діяльність суду та прокуратури.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими чи практичними завданнями. Сучасне реформування пенітенціарної системи України та її наближення до міжнародних та європейських стандартів неможливе без детального дослідження вітчизняного досвіду. Адже залишення без уваги традицій та надбань української юриспруденції може негативно вплинути на ефективність зазначених перетворень.

Аналіз останніх досліджень і публікацій з даної теми, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття. Питання, пов'язані з вивченням становлення інституту виконання покарань та контролю за їх реалізацією у період Козацько-гетьманської держави та на українських землях у складі Австрії (Австро-Угорщини), були предметом дослідження багатьох вчених та дослідників, таких як О. Григор'єв, О. Джужа, О. Кондратюк, Н. Панич, А. Пашук, Н. Сиза, Н. Худоба та інші. Однак, незважаючи на значний внесок вказаних вище науковців, окремі проблеми становлення контрольно-наглядової діяльності за виконанням покарань у період Козацько-гетьманської держави та на українських землях у складі Австрії (Австро-Угорщини) й досі залишаються спірними та невирішеними, що і зумовило актуальність статті.

Формування мети статті. Мета статті полягає у комплексній розробці становлення контрольно-наглядової діяльності за виконанням покарань у період Козацько-гетьманської держави та на українських землях у складі Австрії (Австро-Угорщини).

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. У середині XVI ст. у центральній частині сучасної України утворюється Запорізька Січ, яка стала зародком нової української державності. Водночас з правовими нормами, які діяли в усій Україні, важливе значення у Січі мало «Козацьке право» – сукупність правових звичаїв, що утверджувались у сфері козацьких суспільних відносин. Система цього права закріплювала військово-адміністративну організацію козацтва, діяльність судових органів, систему правопорушень і покарань за їх вчинення [1, с. 110–111]. Відмітимо, що специфічний характер мали покарання у вигляді позбавлення волі. Засуджених тримали в сараях,

будинках при військовій адміністрації, у «пушкарях» та ямах. У самій Січі знаходилася кам'яна в'язниця, яка облаштувалась у печері, куди засуджених та їжу для них спускали на мотузці [2, с. 186]. Нерідко ув'язнення поєднувалось із «заковуванням у залізо», приковуванням до стовпа або гармати. Термін перебування в ув'язненні найчастіше не визначався, а якщо і визначався, то від чотирьох тижнів до року. В'язні потерпали від голоду і холоду, часто помирили. Засуджені самі себе утримували, випрошуючи милостиню в населення [3, с. 264–265]. Відомий дослідник запорізьких козаків Д. Яворницький стверджує, що на Січі призначалися як покарання і різні види страт. Найстрашнішою стратою було закопування злочинця у землю. Використовувалися для страти шибениця, гостра паля або гострий кіл, забивання киями біля ганебного стовпа. Для виконання страт у запорізьких козаків узагалі не існувало ката. Коли виникала потреба стратити злочинця, то його наказували стратити іншому злочинцеві, а якщо на той час був лише один злочинець, то його залишали у в'язниці до того часу, поки не з'явиться новий злочинець, який його і страчував [4, с. 240–244].

Отже, на Січі сформувалася своєрідна система кримінальних покарань, які мали специфічний характер. За визначенням М. Слабченка, система каральних заходів у Запоріжжі була суворою [2, с. 62].

Дослідження, проведені Д. Яворницьким, цілком обґрунтовано приводять до висновку, що військово, адміністративну, судову і духовну влади в Січі об'єднував у своїх руках обраний кошовий отаман. Суддями у запорізьких козаків були кошовий отаман, суддя, писар, військовий осавул, довбиш, паланковий полковник і часом весь кіш. Кошовий отаман вважався вищим суддею, оскільки мав верховну владу над усім запорізьким військом [4, с. 218–220, 227, 239–240].

Серед січової військової старшини важливою посадою, яка мала прямий стосунок до судочинства, був військовий осавул. Сучасні українські дослідники історії Запорізької Січі, спираючись на ґрунтовні праці М. Грушевського та Д. Яворницького, на основі нововиявлених документів і матеріалів дають достатньо повну характеристику повноваженням військового осавула. З-поміж військових, адміністративних та судових справ «важливою місією осавула було забезпечення реалізації судових вироків, які виносилися рішенням всього коша чи волею кошового отамана, та контроль за правильністю їхнього виконання» [5, с. 145]. Окрім військової старшини в судочинстві був задіяний військовий довбиш, який у плані судових повноважень мав статус помічника осавула. До кола його обов'язків входив і «нагляд за виконанням судових вироків як у Січі, так і у віддалених паланках, а також доставка на суд коша злочинців із поселень і хуторів Війська Запорізького» [5, с. 145–146; 6, с. 146]. В цьому йому допомагав виборний піддовбиш. Інший військовий служитель – пушкарь, окрім основних своїх обов'язків, пов'язаних

з віданням січовим арсеналом (гарматами, боєприпасами та іншою стрілецькою зброєю), виконував також роль наглядача січової в'язниці, у якій відбували покарання засуджені до тюремного ув'язнення козаки або чекали судового розгляду особи, запідозрені в злочинах.

Таким чином, в умовах існування козацького суспільства набувають розвитку норми, переважно звичаєві, що забезпечували реалізацію судових вироків та здійснення контролю за правильністю їх виконання. Зокрема, визначались посадові особи (військовий осавул, довбиш, пушкар) на яких, окрім інших, покладалась обов'язки контролювати правильність виконання судових вироків та нагляду за січовою в'язницею, в якій утримувались засуджені до тюремного ув'язнення та особи, які чекали суду. Натомість, слід вказати, що історичні джерела не містять згадок про конкретний перелік обов'язків з контролю та нагляду вказаних осіб. Безумовно, єдиною вищою посадовою особою, яка здійснювала функцію контролю за правильністю виконання судових вироків на Запорізькій Січі, був кошовий отаман.

Національно-визвольна війна українського народу 1648–1654 рр. сприяла утвердженню Української козацької держави – Гетьманщини. Характеризуючи судову систему Гетьманщини, повністю погоджуємося з думкою О. Бирковича, що в її основу було покладено судову систему Запорозької Січі і на чолі судової системи стояв гетьман [7, с. 42–43].

За Березневими статтями 1654 р. Лівобережна Україна на правах автономії увійшла до Росії. Основним законом залишається Литовський Статут 1588 р., норми якого застосовувались ще з часів перебування України у складі Речі Посполитої [8, с. 32]. Іншим важливим джерелом судового права були збірки магдебурзького права «Саксон» і «Порядок», звичаєве право, церковне звичаєве право, гетьманське законодавство (договірні статті, універсали), почало проникати російське право, зокрема, наприкінці XVII століття почали застосовуватись норми Соборного Уложення 1649 року [9, с. 53–58].

Досліджуючи питання права та судочинства Лівобережної України у XVII – XVIII ст., А. Пашук зазначає, що найсуворішими «карами» були страта, відрубання рук і ніг, відрізання носа і вух; з інших – заслання на каторгу, побиття, ув'язнення, вигнання з місця проживання тощо. У другій половині XVII ст. органом виконання виступає суд, що виносить вирок. Виконавчими органами були по суті міські, сільські, сотенні і полкові уряди, які мали й судові функції. До виконання вироків у кримінальних справах судом залучався «кат» (митр) або міські слуги чи днювальні козаки. Іноді вирок виконували самі засуджені, які погоджувались виконати «кару» над іншими засудженими. Страта проводилась прилюдно, на ринку, у ярмарковий день. Засудженому надавалась можливість для сповіді та прощання з родичами і знайомими. Судовим писарем на місці проведення страти ще раз зачитувався вирок [10, с. 142–148].

Із досліджень вищезгаданого науковця стає відомо і про застосування тюремного ув'язнення на різні строки. Для цього використовувались тюремні приміщення, які існували при судах та урядах. Тюремні приміщення були з глибоким підвалом, де розташовувалась нижня тюрма, так звана «сподня», над нею розташовувалась верхня. У нижній утримувались засуджені за тяжкі злочини, а у верхній – «расправочные». Утримання відбувалось за рахунок самих ув'язнених. За засудженого до страти платив потерпілий. Колодники, які мали майно, утримувались за свій рахунок. Тюрмою управляв отаман, під керівництвом якого були сторожі і наглядачі. У в'язниці дотримувались такого режиму, який прописувався у вирокі, і ніхто не мав права його змінювати. Позивач мав пра-

во перевірити порядок виконання вироку і ніхто йому в цьому не міг перешкодити. Невеликі тюрми (остроги), в яких тимчасово тримали ув'язнених, знаходились при сотенних канцеляріях [10, с. 148]. Останні, на наш погляд, були прототипом сучасних установ попереднього ув'язнення. Тут слід звернути увагу на згаданий факт можливості здійснення перевірок порядку виконання вироку самим позивачем (потерпілим). Така здатність наділяє позивача окремими контрольно-наглядовими повноваженнями і фактично відкриває можливість прийняття участі у процесі виконання покарання не тільки в якості потерпілої сторони, а й контролюючої.

Надзвичайно цікавим документом того часу є «Інструкція київського магістрату магістратському городничому» 1757 р. Це перший з відомих нормативних актів інструктивного характеру українського походження. Інструкція складається з 23-х розділів, які торкаються різних функцій поліції. Лише у двох з них (20-у та 21-у розділах) містяться кримінально-виконавчі норми. Зокрема, йдеться про нагляд городничого за виконанням сторожею своїх прямих обов'язків, відвідування ним в'язниці, перевірки стану тюремних споруд, камер, заборону без дозволу магістрату приймати в тюрму і звільняти з неї засуджених, «рапортувати» щотижня в магістрат «про стан оног острогу», а «особливо про тих колодників», які в ньому утримуються [11, с. 49–50].

Вивчаючи розвиток правового регулювання контрольно-наглядової діяльності періоду Великого Князівства Литовського, Речі Посполитої та козацько-гетьманської доби, не можна оминути дисертаційне дослідження В. Малюги. Звертаючись до наукової праці польського дослідника В. Свєрбигуза «Старосвітське панство» (ґрунтується на архівних документах), науковець зазначає, що в 1579 р. у Батурині було створено Український Трибунал, на початку діяльності якого щорічно його депутати обирали прокурора (інстигатора), який наглядав за чинністю подання позовів до трибунального суду та якому наглядачі приватних маєтків передавали детальні відомості про позови та характер правопорушень [12, с. 16–17, 57; 13, с. 19]. На вказане джерело посилаються також В. Лакізюк та О. Михайленко, які стверджують про появу прокуратури на українських землях ще до царювання Петра I [14, с. 34–35]. Інститут інстигаторства детально проаналізував у своїй статті «Історико-правовий процес утвердження інституту прокуратури в Україні» Л. Грицаєнко. Він зазначає, що поряд із судово-представницькою функцією в інстигаторів була і похідна від неї функція нагляду за законністю та дисципліною у судовій сфері, зокрема, інстигатор подавав позови до суду в інтересах громади міста, стягував судові штрафи, забезпечував явку учасників судового процесу до суду, вів реєстр судових рішень, здійснював представництво інтересів короля та суспільства. Згодом до компетенції інстигаторів почали належати також фінансові питання, королівські податки і збори (від торгівлі), подання позовів за їх несплату та приховування доходів [15, с. 125–128].

Таким чином, аналіз наявних історичних джерел та проведені дослідження в юридичній науці дають підстави стверджувати, що на той час прокуратура не здійснювала функцію нагляду за виконанням вироків та за діяльністю в'язниць.

Тривалий час землі Правобережної України та Галичини належали Речі Посполитій. Протягом другої половини XVII ст. і до кінця XVIII ст. на українських землях (за винятком Києва) діяли норми законодавства Речі Посполитої. Після поділу в кінці XVIII ст. Польської держави на правобережних землях набувають поширення норми російського законодавства. Частина української території, зокрема, Галичина, Буковина та

Закарпаття з 1772 р. знаходилась у складі Австрії (пізніше, з 1867 р. – Австро-Угорської імперії) і на цих землях починають діяти норми австрійського законодавства [16, с. 109]. В історії кримінального законодавства Австрії помітне місце займав затверджений у 1768 р. Кримінальний кодекс, що отримав назву «Терезіана» на честь австрійської імператриці. Він складався з двох частин, з яких перша стосувалася процесуального, а друга – матеріального права. У 1787 р. був прийнятий новий Кримінальний кодекс, який спершу набув чинності у Західній, а потім у 1797 р. у Східній Галичині, а згодом у 1803 р. з незначними змінами був поширений на територію усієї Австрії. Кодекс також містив норми матеріального та процесуального права. Подальший розвиток суспільно-політичних відносин в Австрії привів до перегляду і видання у 1852 р. нового Кримінального кодексу, який базувався на застарілих нормах Кримінального кодексу 1803 р. Кримінально-процесуальний кодекс був прийнятий у 1853 р. Його замінив у 1873 р. новий кодекс, який проіснував з незначними змінами майже до розпаду Австро-Угорщини у жовтні 1918 р. [17, с. 393–394].

Австрійський кримінально-процесуальний кодекс 1873 р. поширювався на всю територію імперії, у тому числі й на Галичину, що перебувала у складі Австрії. Поміж інших стадій кримінального процесу він передбачав і таку, як виконання вироку [18, с. 2–5]. Одночасно з проведенням судових реформ в Австро-Угорщині у 1850 р. була запроваджена прокуратура. За австрійським законодавством формально визначалося підпорядкування суду прокуратурі. Посади державного прокурора вводились у крайові та окружні суди. При Верховному судовому і Касаційному трибуналах та при Вищих крайових судах була заснована посада генерального прокурора. Генерального прокурора при Верховному і Касаційному трибуналах та його заступників, а також генеральних прокурорів при вищих крайових судах призначав сам імператор за поданням міністра юстиції. Всіх інших прокурорів призначав міністр юстиції, а функціональних працівників органів прокуратури – Генеральний прокурор. Реформа 1873 р. внесла певні корективи в інститут прокуратури: прокурор при Верховному судовому і Касаційному трибуналах й надалі називався Генеральним прокурором, прокурорів при Вищих крайових судах почали називати старшими прокурорами, а при окружних судах – державними прокурорами. Функціонально прокуратура здійснювала нагляд за діяльністю слідчих органів, організацією і перебігом судових процесів в окружних та повітових судах, вносила і підтримувала державне звинувачення у справах щодо антидержавної діяльності, убивств, грабежів, підпалів тощо, а з 1865 р. також за діяльністю в'язниць [19, с. 103–104]. За наслідками здійснення такого нагляду державні прокурори доповідали Вищому державному прокурору про стан їх утримання і функціонування [20, с. 70].

П'ятим напрямом діяльності державних прокуратур було здійснення нагляду за додержанням законодавства при виконанні рішень судів у кримінальних справах. Так, згідно кримінально-процесуального кодексу Австрії 1850 р., виконання рішень повітових судів здійснювалося під наглядом суддів цих судів, а рішень повітових колегіальних судів та крайових судів – під наглядом державного прокурора [21, с. 383; 20, с. 70]. Кожного місяця судді повітового суду надсилали відповідному державному прокурору дані про кількість виконаних судових рішень у кримінальних справах під їх наглядом. У разі обрання щодо засудженого міри покарання у вигляді смертної кари, нагляд за виконанням такого рішення здійснювався спільно державним прокурором і суддею відповідного суду [20, с. 70–71].

Згідно кримінально-процесуального кодексу Австрії 1853 р. виконання рішень відбувалося вже без участі державного проку-

рора. Натомість кримінально-процесуальним кодексом 1873 р. до повноважень органів прокуратури знову було віднесено нагляд за додержанням законодавства при виконанні рішень судів у кримінальних справах. Зазначений кодекс встановлював, що виконання судового рішення здійснювалося лише під наглядом судді, що виніс це рішення. Присутність прокурора допускалася у тих судових засіданнях, під час яких вирішувалося питання про відстрочення виконання рішення у кримінальній справі. Однак, у виняткових категоріях справ (це були справи, у яких засудженому була присуджена міра покарання у вигляді смертної кари) прокурор в обов'язковому порядку був присутнім при виконанні таких рішень [22, с. 96]. Виконання вироку у цій категорії справ відбувалося за обов'язкової присутності Президента суду, двох суддів та державного прокурора. У разі, якщо особу було засуджено до позбавлення волі понад один рік, державний прокурор розпоряджався про відправлення засудженого до відповідної тюрми, про що повідомляв її адміністрації [21, с. 71].

Висновки з дослідження і перспективи подальших пошуків у даному науковому напрямку. Підсумовуючи зазначене, можна зробити висновок, що у період Козацько-гетьманської держави контрольно-наглядова діяльність за виконанням вироків забезпечувалась кошовим отаманом та гетьманом. На посадових осіб військового осавула, довибиша, пушкаря поклалися обов'язки контролювати правильність виконання вироків та нагляд за січовою в'язницею, де утримувались засуджені. У період Гетьманщини контрольна функція за виконанням вироків покладалася на суди. На українських землях у складі Австрії, а пізніше Австро-Угорщини, контрольно-наглядова діяльність реалізовувалась через судовий контроль та прокурорський нагляд.

Література:

1. Кульчицький В.С. Історія держави і права України : [підруч. для студ. вищ. навч. закл.] / В.С. Кульчицький, Б.Й. Тищик. – К. : Видавничий Дім «Ін Юре», 2007. – 624 с.
2. Слабченко М.Е. Опыты по истории права Малороссии XVII и XVIII вв. – Одесса, 1911. – 292 с.
3. Історія держави і права України. Академічний курс: у 2 т. / за ред. В.Я. Тація, А.Й. Рогожина. – К. : Видавничий Дім «Ін Юре», 2000. – Т. I. – 646 с.
4. Эварницкий Д.И. История запорожских козаков : в 3 т. / Д.И. Эварницкий. – С.-Петербург. : Тип. И.Н. Скороходова, 1892-1897. – Т. I. – 1892. – 542 с.
5. Історія українського козацтва : [нариси у 2 т.] / [редкол. В.А. Смолій (відп.) та ін.]. – Т. 2 [А.М. Авраменко, В.Г. Балушок, О.А. Бачинська, А.М. Бовгира та ін.]. – К. : Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2007. – 723 с.
6. Яворницький Д.І. Історія запорізьких козаків : у 3 т. / Д.І. Яворницький; [пер. рос. І.І. Сварник]. – Львів : Видавництво «Світ», 1990–1992. – Т. I. 1990. – 319 с.
7. Биркович О.І. Судова система Української держави (Гетьманщина) 1648–1657 рр.: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Биркович Олександр Іванович. – К., 2004. – 180 с.
8. Кистяковский А.Ф. Права по которымъ судится малороссийский народъ. – К., 1879. – 844 с.
9. Сиза Н.П. Суди і кримінальне судочинство України в добу Гетьманщини : дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09 / Сиза Наталія Петрівна. – К., 2002. – 188 с.
10. Пашук А.Й. Суді судочинства на Лівобережній Україні в XVII–XVIII ст. (1648–1782 рр.). – Львів : Вид-во Львівського ун-ту, 1967. – 179 с.
11. Кримінально-виконавче право України : [навчальний посібник] / за ред. О.М. Джузи. – К. : Юрінком інтер, 2002. – 446 с.
12. Свербигуз В. Старосвітське панство / В. Свербигуз. – Варшава, 1999. – 248 с.
13. Малога В.І. Принципи організації та діяльності прокуратури України : дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.10 / Малога Віктор Іванович. – К., 2002. – 205 с.
14. Лакизиук В., Михайленко О. Прокуратура України: витоки, розвиток, персоналії та правове регулювання // Вісник прокуратури. – 2000. – № 2. – С. 34–42.

15. Грицаенко Л. Історико-правовий процес утвердження інституту прокуратури в Україні // Право України. – 2008. – № 11. – С. 121–130.
16. Городницька Л. Кримінальне судочинство на Буковині (1779–1918 рр.) // Право України. – 1999. – № 12. – С. 109–110.
17. Історія держави і права України : у 2 т. / за ред. В.Я. Тація, А.Й. Рогожина, В.Д. Гончаренка. – К. : Видавничий Дім „Ін Юре», 2003. – Т. 1. – 656 с.
18. Худоба Н. Загальна характеристика австрійського кримінально-процесуального кодексу 1873 року : [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.rusnauka.com/16_NPRT_2009/Pravo/47413.doc.htm.
19. Кондратюк О. Судова система та судочинство в Галичині у складі Австро-Угорщини (1867–1918 рр.): дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Кондратюк Олександр Володимирович. – Л., 2006. – 203 с.
20. Панич Н. Становлення та розвиток інституту прокуратури в Галичині у складі Австрії і Австро-Угорщини (1849–1918 рр.): дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Панич Назар Юрійович. – Л., 2008. – 240 с.
21. Womit eine neue provisorische Strafprozessordnung mit der Bestimmung kundgemacht wird, dass der Tag, an welchem sie in Wirksamkeit zu treten hat, erst nachträglich bekannt gegeben wird : Kaiserliches Patent vom 17. Januar 1850 № 25 / Allgemeines Reichs-Gesetz- und Regierungsblatt für das Kaiserthum Österreich. – 1850. – XVII. Stück. – S. 287–395.
22. Mitterbacher J. Erläuterungen zur Strafprozessordnung vom 23. Mai 1873, samt dem Gesetze vom 23. Mai 1873 betreffend die Bildung der Geschworenenlisten / J. Mitterbacher, V. Neumayer – Graz : Verlag von Leuschner & Lubensky, k. k. Universitätsbuchhandlung, 1874. – 1014 s.

Недилько В. Г. Становление контрольно-надзорной деятельности за исполнением наказаний в период Казачко-гетманского государства и на украинских землях в составе Австрии (Австро-Венгрии)

Аннотация. Статья посвящена исследованию исторического развития контрольно-надзорной деятельности за исполнением наказаний на украинских землях периода Казачко-гетманского государства, а также на украинских землях, которые находились в составе Австрии (Австро-Венгрии).

Ключевые слова: контрольно-надзорная деятельность за исполнением наказаний, исполнение наказаний, субъекты контрольно-надзорной деятельности за исполнением наказаний, контрольно-надзорная деятельность суда и прокуратуры.

Nedilko V. The genesis of control and supervisory activities for the execution of punishments in Ukrainian lands period Cossack hetman state and the Ukrainian lands that were part of the Austrian and Austro-Hungary.

Summary. The article investigates the historical development of control and supervisory for the execution of punishments in Ukrainian lands period Cossack hetman state and the Ukrainian lands that were part of the Austrian and Austro-Hungary.

Key words: control and supervisory activities for the execution of punishments, execution of punishments, subjects control and supervisory activities for the execution of punishments, control and enforcement court and prosecutor's office.